

УДК 94 : 655.41 (477.74.21) “1840/1850”

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189350>

Ірена Гребцова

orcid.org/0000-0001-9905-2641

доктор історичних наук,

професор кафедри нової та новітньої історії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

(Україна, Одеса)

isgrebtsova@gmail.com

«ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА» М. ФУМЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ОДЕСИ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Анотація

Належність періодики до сфери культури, породженням і невід'ємною частиною якої вона є, надає їй деяку автономність навіть у рамках абсолютистської держави, що робить її цінним джерелом з вивчення різних аспектів соціокультурного життя регіону, де вона видавалась. У статті розглянуто публікації збірника «Литературные вечера» М. Фумелі, що виходив в Одесі у 1849 і 1850 рр., його вплив на сучасників, становлення молодих одеських авторів, охарактеризовано ставлення цензури і столичних критиків до цього видання.

Ключові слова: *періодика, літературні збірники, Одеса, цензура, літературна критика.*

Irena Grebtsova
Doctor of History,
Professor of Department of Modern and Contemporary History
of the Odesa I.I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
isgrebtsova@gmail.com

M. FUMELI'S «LITERATURNYE VECHERA» AS A SOURCE FOR STUDYING THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF ODESA IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY

Summary

In the middle of the XIX century, the publication of literary collections experienced another rise. Odesa was not only an administrative but also a cultural center of the large region and remained the only city in southern provinces of the Russian Empire where literary almanacs were published. Many aspects of the development of the port city, its culture and literature are reflected on their pages. So we can consider these materials as one of important sources, though non-traditional for historical works. The main thesis of the article is that the collection “Literaturnye Vechera” (“The Literary Evenings”), published by Mykola (Nikolay) Fumeli, is a significant source for studying the social and cultural life in Odesa of that time.

This work is based on the “Literaturnye Vechera” materials, critical reviews from the popular central magazines “Sovremennik” (“The Contemporary”) and “Otechestvennye Zapiski” (“The Domestic Notes”), archival funds. The “Literaturnye Vechera” history of appearance was partially considered in the monograph by I. S. Grebtsova, but this collection possibilities as a historical source have not yet been the object of special research. The article analyzed the publication of two literary collections, published in 1849 and 1850.

It should be emphasized that Mr. Fumeli, who was a graduate of the Richelieu Lyceum, managed to bring strong team of local authors to work in his “Literaturnye Vechera”. M. Gerbanovsky, K. Zelenetsky, E. Kolbasin, M. Kartamyshev, O. Rabinovich and other Odesa writers were among them. Interesting to note that in the 30s of the 19th century, when the Odesa almanacs had been in the early period of formation, tough competition forced them to resort to services of famous writers from St. Petersburg and Moscow. A decade and a half later, local writers and poets reasonably relied on their own strength, which testifies to the rapid growth of their professionalism.

The publications from “Literaturnye Vechera” had a tangible impact on contemporaries. Archival materials say this literary collection caused some concern to the tsarist censorship since unsleeping censors didn’t like the vivid display of unsightly aspects of life in the state on the pages of published stories. At the same time, literary critics from democratic metropolitan magazines highly appreciated the talent of Odesa writers.

The article concludes the “Literaturnye Vechera” team of authors managed to clearly express in their publications the diversity of the commercial city life. Belonging to the sphere of culture, periodicals had some autonomy even within the framework of an absolutist state. Odesa writers revealed various aspects and features of the development of the southern port without avoiding sensitive issues. Besides “Literaturnye Vechera” contributed to the moral education of readers, formed literary tastes, and became the starting point in the career of young Odesa writers. Publications of this literary collection make it a valuable and multifaceted historical source for studying of the socio-cultural life of Odesa.

Key words: *periodicals, literary collections, Odessa, censorship, literary criticism.*

Постановка проблеми. Одеса до середини ХІХ ст. залишалася єдиним містом у південних губерніях, де виходили літературні альманахи і збірники, що робило її не тільки адміністративним, а й культурним центром регіону. Видання літературних збірників у період, що досліджується, переживає черговий підйом, передумови якого корінилися в негативному ставленні російського уряду до появи нових газет і журналів у провінції. Це ставлення змушувало видавців звертатися до даної форми періодики, менш залежної від суворих обмежень цензури. На сторінках літературних збірників знайшли відображення багато аспектів розвитку портового міста, його культури і літератури, що дозволяє

вважати їхні матеріали одним з важливих, хоча і не зовсім традиційних для історичних досліджень джерел.

Аналіз джерел. Головним джерелом для вивчення проблеми є матеріали збірника «Литературные вечера», що видавався в середині XIX ст. випускником Рішельєвського ліцею Миколою Фумелі. Для виявлення його впливу на сучасників розглянуто публікації розділів критики популярних центральних часописів «Современник» і «Отечественные записки». Ставлення цензурних органів до цього видання дозволяють простежити матеріали архівних фондів. Якщо історія заснування збірника «Литературные вечера» частково розглядалося в монографії І. С. Гребцової (Гребцова, 2002), то джерельні можливості цього видання до теперішнього часу не ставали предметом спеціального дослідження.

Мета статті. Метою статті є аналіз матеріалів збірника «Литературные вечера», його взаємовідносин з цензурою та центральною пресою, виявлення значення видання М. Фумелі як джерела з вивчення соціокультурного життя Одеси.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення альманахів і збірників в Одесі розвивався хвилеподібно. Перша хвиля інтересу до видання альманахів охоплює початок 30-х рр. XIX ст., коли вийшли друком «Одесский альманах на 1831 год» П. Т. Морозова і «Подарок бедным. Альманах на 1834

год», підготовлений жіночим благодійним товариством. В кінці 30-х рр. набрала чинності друга хвиля, результатом якої стала поява двох «Одесских альманахов» (на 1839 і 1840 рр.) під редакцією попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича і відомого петербурзького публіциста М. І. Надєждіна. Найрезультативнішою стала третя хвиля, яка припала на середину століття і породила відразу кілька літературних видань: збірник «Альциона» (1848), опублікований професором Рішельєвського ліцею К. Зеленецьким; «Литературные вечера» (1849–1850) випускника ліцею М. Фумелі; «Новороссийский литературный сборник» (1859) викладачів О. Богдановського та О. Георгіївського. Цілком природно, що базою для підготовки кадрів видавців і редакторів місцевої періодики став Рішельєвський ліцей – найбільш престижний навчальний заклад регіону і один з осередків культурного життя міста. Одеські літератори швидко впоралися з характерними для цього періоду змінами в структурі літературних видань, що відрізняли збірники від альманахів: на сторінках альманахів зазвичай поміщалися уривки з літературних творів, збірники тяжіли до публікації завершених матеріалів.

Редактор «Литературных вечеров» М. Фумелі цілком успішно підключився до літературного життя Одеси. Його видання не загубилося на тлі інших, навіть навпаки – зайняло помітне місце серед ре-

гіональних збірників. Якщо більшість видавців змогли опублікувати лише по одному випуску, то М. Фумелі підготував два: у 1849 р. вийшла перша книга під назвою «Литературные вечера. Вечер первый», а вже в наступному році з'явився «Вечер второй». Редактор, об'єднавши навколо видання групу місцевих літераторів, представив на суд читачів оригінальні твори, в яких знайшла відображення специфіка життя південного порту. «Вечер первый» містив п'ять матеріалів у прозі і шість віршів. У створенні його прозових і поетичних творів взяли участь сім різних авторів. Редактор помістив в ньому своє оповідання «Вчера і сьогодні» про долю бравого майора, котрий дуже боявся любові, зустріч з якою дійсно принесла йому лише біль розчарувань. Розповідь лірична, хоча написана з гумором. У цьому творі основний сюжет розвивається на півдні країни. Завершивши службу на Кавказі, майор повернувся до Одеси, де познайомився з дівчиною, яку мріяв бачити своєю дружиною, але перед самим весіллям вона зустріла своє перше кохання. Важко переживаючи те, що трапилося, майор повернувся на місце колишньої служби, щоб назавжди забути про сімейне щастя, якому не судилося збутися (Литературные вечера, 1849: 23–43). Авторів у цьому оповіданні вдалося дуже слушно передати місцевий колорит.

Збірник своєю місцевою тематикою вигідно

відрізнявся від більшості провінційних видань, що виходили в Російській імперії. Його незвичайність одразу ж відмітив один з найпопулярніших столичних журналів того часу «Современник», де підкреслювалося, що в «Литературных вечерах» містяться статті, які «зображують звичаї... переважно Одеси». Далі редакція констатувала: «Ця перевага, якою здебільшого не можуть похвалитися наші провінційні белетристичні твори; майже всі вони прагнуть до опису або Петербургу і Москви, або який-небудь невизначеної місцевості. Ця перевага тим більш важлива, що більшість читачів, ймовірно, не знайомі зі звичаями і способом життя Одеси, яку в pendant Петербургу можна по справедливості назвати мініатюрною південною Пальмірою» (Современник, 1849: 50).

Дійсно, одеські літератори не соромилися писати про своє місто. Багате і насичене соціокультурне життя Одеси давало яскраві сюжети для літературних творів. Проте події, що висвітлювалися ними, часто мали негативний відтінок, і підкреслювали ризики підприємницької діяльності, на якій базувався швидкий розвиток торгового порту. У «Вечере первом» була опублікована оригінальна повість під назвою «Історія торгового дому Фірліч і К°» одеського нотаріуса і талановитого єврейського письменника О. А. Рабиновича, який в 1860 р. стане редактором єврейського журналу «Рассвет».

Дія в його творі також відбувається в Одесі, де своє маленьке торгове підприємство відкрила сімейна пара та їх друг француз. Бізнес партнерів успішно розвивався, але любовний трикутник та помилки у веденні справ призвели до падіння торгового дому і стали причиною божевілля головного героя.

У «Литературных вечерах» почав свою публіцистичну діяльність майбутній співробітник журналу «Современник», випускник Рішельєвського ліцею Є. Я. Колбасін, опублікувавши в першому збірнику повість «Ентузіаст», яка відразу ж дозволила критикам помітити його літературний талант (Литературные вечера, 1849: 55–117). Зокрема, поет В. М. Майков, який очолював відділ критики і бібліографії авторитетного журналу «Отечественные записки», писав: «Ентузіаст», повість Є. Колбасіна, прекрасна за задумом, відрізняється художністю виконання і іноді вражає вірністю аналізу і влучністю психологічних заміток» (Отечественные записки, 1849: 133). Трохи стриманіше охарактеризував цей твір на сторінках журналу «Современник» відомий поет М. О. Некрасов: «Тут є претензія на думку, на аналіз, на оригінальність, на знання людського серця. Якою мірою автор дійсно володіє достоїнствами, які можуть служити виправданням подібної претензії, судити досить важко по одному, і ще першому, твору» (Современник, 1849: 53). Така оцінка дебютанта строгими столичними критиками

є визнанням якщо не видатного таланту, то безумовної обдарованості молодого автора.

Поет і публіцист М. Гербановський помістив у збірнику два своїх твори: «Пам'ятники російських царів в Таганрозі» і східну повість «Кічкіне». У таганрозьких «абрисах», як називав свою статтю М. Гербановський, автор описує деякі пам'ятні місця Таганрогу. Стаття носить історико-красознавчий характер, хоча перенасичена офіціозом. Більш оригінальною в літературному плані стала східна повість (Литературные вечера, 1849: 157–177). У збірнику були опубліковані також шість віршів столичних і місцевих авторів.

Якщо для першого збірника характерно звернення до повсякденного життя Одеси, то другий значно посилив соціальну спрямованість видання. Місцеві літератори, не боячись, зверталися до тем, що розкривають темні боки багатого міста. У збірнику «Литературные вечера. Вечер второй» в цьому цензі звертає на себе увагу повість О. А. Рабиновича «Моріц Сефарді» (Литературные вечера, 1850: 7–154). Це, безумовно, один з кращих літературних творів даного автора. У ньому висвітлена стрімка кар'єра молодого людини, основою для якої стали лицемірство, зрада, жорстокість. Думка повісті не нова, але автором виражена з особливою чіткістю і прозорістю. Розумний молодий чоловік тяготиться своєї бідності і мріє про скарби, які бачить в кон-

торі багатого купця, де йому довелося служити. Недоступне юнаку, але практично відчутне золото, ще більш розпалює спрагу розкоші. Йдучи до своєї мети напролом, він переступив через усі суспільні норми моралі, але так і не знайшов щастя. «Современник» високо оцінив цей твір і рекомендував познайомитися з ним своїм читачам: «Одеська література відрізняється на славу. Візьміть другий том, який недавно вийшов, «Литературных вечеров» п. Фумелі, що видається в Одесі; прочитайте повість п. Рабиновича «Моріц Сефарді» і скажіть, чи часто трапляється вам читати такі повісті? Повість п. Рабиновича відрізняється практичністю змісту, фактичним знанням описуваного побуту і цікавістю» (Современник, 1850: 257).

Є. Я. Колбасін опублікував у «Вечере втором» розповідь «Практична людина», в якій знову проводить думку про багатство, нажите неправедним шляхом, що не принесло героям кращої долі. Легко і трохи іронічно написано оповідання «Мазурка і похоронний марш», яке належало перу М. Фумелі і було присвячено занапащеній долі літнього офіцера (Литературные вечера, 1850: 348–372). Професор Рішельєвського ліцею К. Зеленецький написав для видання чотири біографічних нариси: «Св. Димитрій Ростовський», «М. М. Карамзін», «Князь О. Д. Кантемир», «М. В. Ломоносов», які не відрізняються глибиною аналізу, але можуть претен-

дувати на знайомство читачів південних губерній з деякими фактами з життя відомих особистостей.

Особливий інтерес викликає оповідання М. Ковалевського «Шулпейко і Горностаї» з циклу «Дрібнопомісні поміщики». Три перших оповідання цього циклу були опубліковані в 1848 р. у журналі «Отечественные записки» і справили сильне враження на читачів. Четверте оповідання, що було поміщено у «Литературных вечерах», написано з яскраво виражених антикріпосницьких позицій. Воно було присвячене історії постійного суперництва двох поміщиків-кріпосників, розмінною монетою в нечесній грі яких стали доля і життя кріпосної дівчини (Литературные вечера, 1850: 325–245). І все ж провідною темою повістей і оповідань збірників М. Фумелі не була антикріпосницька ідея, хоча часом протест проти кріпацтва проривався на сторінки видання.

Чіткіше в «Литературных вечерах» простежується неприйняття місцевими авторами моральних вад портового міста, властивих тим його мешканцям, які в гонитві за багатством нерозбірливі в засобах. Через більшість прозових творів, опублікованих в обох збірниках, проходить, перш за все, проблема моралі. Вона подається літераторами як фаталістично зумовлене розуміння того, що безпринципна боротьба за краще життя, успішну кар'єру, спроби втекти від бідності через нехтування моральних

норм, приречені на провал. Навіть в разі, якщо плани і вдалося здійснити подібної ціною, то розплатою за це стане внутрішнє спустошення «переможця» і його неминуча загибель. Цей соціальний контекст об'єднує зміст обох збірників.

Поезія у «Вечере втором» як і раніше залишалася прерогативою переважно столичних авторів (М. Щербина, Я. Полонський), які мали міцні зв'язки з Одесою; вірші місцевих поетів зустрічаються рідше. Поетичні сторінки збірнику також не залишилися непоміченими літературними критиками. У другому з них до кращих з п'яти опублікованих творів М. Щербини столичні критики віднесли вірші «Notturmo» і «Сучасна поезія» за підписом Н. Омега (псевдонім М. Щербини). Останній є веселою пародією на бездарні вірші. Кращим з творів Я. Полонського критиками відзначено вірш «Жебрак». Поетичний етюд «На зорі» помістив у збірнику одеський автор М. Картамишев.

«Литературные вечера» виходили в непростий цензурний період. Російська цензура ніколи не відрізнялася лібералізмом, але в кінці 40-х рр. XIX ст. центральні цензурні органи були доповнені новою, ще більш жорсткою структурою. У зв'язку з революціями в Західній Європі 1848–1849 рр. додатково до Головного управління цензури був створений міжвідомчий орган для «негласного спостереження» за літературою – Комітет 2 квітня 1848

року. Комітет, очолюваний військовим істориком Д. П. Бутурліним, став головним органом цензурно-каральної діяльності в країні, який мав помітний вплив на місцеві цензурні установи. Бутурлінський комітет безпосередньо взаємодіяв з III відділенням, яке на першу його вимогу проводило розслідування у справі про «неблагодійність» статей і матеріалів, що були опубліковані у періодичних виданнях. Саме у Бутурлінського комітету «Литературные вечера» викликали особливе невдоволення. Насторожено зустріла цензура в його обличчі як прозові, так і віршовані твори, що були опубліковані в збірнику, у багатьох з яких чиновники виявили «зухвалість» і «неблагодійність». Не сприйняли в комітеті і лірику: «Надлишок хтивих картин і положень в повістях мав би мати деякі межі» (РГИА. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. Л. 379). Однак в остаточний висновок з цього питання було пом'якшено. У ньому зазначалося, що в «Литературных вечерах» нерідко «зустрічаються місця, які вимагали б деякої зміни в моральному відношенні» (РГИА. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. Л. 380).

Інакше «Литературные вечера» оцінили читачі і прогресивні літературні критики. Так, поет В. М. Майков в «Отечественных записках» дав вельми високу оцінку не тільки окремим творам «Литературных вечеров», а й збірникам М. М. Фумелі в цілому. Відзначаючи справедливність упереджень серед читачів по відношенню до провінційної пре-

си, він все ж пропонував їм відкрити «Литературные вечера», щоб «з задоволенням зізнатися, що дуже помилилися, і повинні розчаруватися найприємнішим чином». Далі автор продовжував: «Найбільше порадує вас те, що «Литературные вечера» так яскраво відображають місцеве життя і цілком належать Одесі, зображуючи її звичаї, звичаї суспільства, життя цього суспільства і оригінальний склад його» (Отечественные записки, 1849: 131–132). Отже, критик, відзначаючи вдале відображення авторським колективом місцевого колориту на сторінках видання, переконливо аргументував своє ставлення до значення збірників М. Фумелі як до цінного джерела з соціокультурного життя Одеси.

Успіхи провінційних видань середини XIX ст. призвели до того, що, починаючи з 1850 р. журнал «Современник» став публікувати на книги, що видавалися в регіонах, глибокі рецензії, авторами яких були відомі публіцисти О. М. Афанасьєв, О. В. Дружинін, В. В. Григор'єв. В наступному році в відділі «Бібліографія» журналу була введена рубрика під назвою «Провінційна література», в якій висвітлювалися найбільш помітні регіональні видання. М. О. Некрасов, зокрема, в ній писав: «Литературные вечера», збірка п. Фумелі, належить до тієї досить значної кількості слухних книг, якою в 1850 році обдарувала російську літературу діяльність провінційних письменників, видавців і типограф-

щиків. До 1850 року багато хто були переконані, що провінційна наша література зовсім не виявляє ніякого руху, що вона дуже бідна навіть чисельно і рівно нічого не виробляє хорошого. Ця думка ... не забарилася утвердитися і в публіці; досить було сказати, що книга вийшла не в столичному місті, щоб викликати у читачів недовірливу посмішку (виняток залишався тільки за Одесою)» (Современник, 1851: 37–38). Це застереження автора свідчить про те, що в Одесі і раніше виходили видання, які відрізнялися якістю. Епоха одеських збірників, включаючи «Литературные вечера» М. Фумелі, ще раз підтвердила високий рівень місцевої літератури. Хоча періодика в умовах абсолютизму була істотно обмежена системою соціальних інститутів, цензурної політикою самодержавства, вона все ж мала змогу розвиватися за власними, внутрішніми правилами. Ці правила спиралися саме на ресурси культури: характерні для певної епохи норми поведінки, ціннісні орієнтації, світоглядні установки. Саме виходячи з них «Литературные вечера» М. Фумелі висвітлювали як позитивні, так і негативні риси життя південного порту. У розвитку культури і освіти періодика відігравала особливу, самостійну роль. Вона поширювала і популяризувала наукові знання і кращі зразки художньої літератури, чим сприяла становленню духовності суспільства.

Висновки. Таким чином, в середині XIX ст. в

Одесі набули поширення специфічні видання – літературні збірники. У них автори демонстрували свої можливості в різноманітних галузях знань, бо культура цієї пори вимагала від діячів різнобічності обдарувань, тому багато хто з учасників літературних збірників були одночасно письменниками, істориками, мистецтвознавцями, поетами. Вельми помітним серед одеських періодичних видань став збірник М. Фумелі «Литературные вечера». Якщо в період становлення одеських альманахів в 30-ті рр. XIX ст. наслідком жорсткої конкуренції було масове залучення до участі в провінційних виданнях відомих літераторів Петербургу і Москви, то, завоювавши визнання, в середині століття місцеві письменники і поети зробили ставку на власні сили, що свідчить про швидкі темпи росту їх професіоналізму. Одеські літератори відчували, що яскраві літературні тексти мають дивовижну здатність не тільки висвітлювати, але і «створювати» соціально значущі образи дійсності за допомогою особливих літературних жанрів, що входять до складу збірників. «Литературные вечера» слугували моральному вихованню читачів, формували літературні смаки, стали відправною точкою в кар'єрі молодих одеських літераторів (Є. Колбасін, О. Рабинович, М. Фумелі). У своїх творах одеські письменники, підіймаючи гострі питання, розкривали різноманітні сторони соціокультурного життя Одеси і регіону

середини XIX ст., тому публікації збірника «Литературные вечера» роблять його цінним і багатоплановим історичним джерелом.

Список використаних джерел і літератури

1. Гребцова, 2002 – Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). Одесса, 2002.
2. Литературные вечера, 1849 – Литературные вечера, издание Николая Фумели. Вечер первый. Одесса, 1849. 178 с.
3. Литературные вечера, 1850 – Литературные вечера, издание Николая Фумели. Вечер второй. Одесса, 1850. 372 с.
4. Отечественные записки, 1849 – Отечественные записки. 1849. Т. 63. Кн. IV. С. 131–138.
5. РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. 857 л.
6. Современник, 1849 – Современник. 1849. № 5. Отд. III. С. 49–54.
7. Современник, 1850 – Современник. 1850. № 12. Отд. VI. С. 198–258.
8. Современник, 1851 – Современник. 1851. № 1. Отд. V. С. 37–45.

References

1. Grebtsova, 2002 – Grebtsova I. S. Periodicheskaya pechat v obshchestvennom razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (vtoraya tret' XIX v.). [Periodicals in the social development of the southern steppe region of the Russian Empire (second third of the 19th century)]. Odessa, 2002. 408 s. [in Russian].
2. Literaturnye vechera, izdanie Nikolaya Fumeli. Vecher pervy. [Literary Evenings, Nikolay Fumeli edition. The First Evening]. Odessa, 1849. 178 s. [in Russian].
3. Literaturnye vechera, izdanie Nikolaya Fumeli. Vecher vtoroy. [Literary Evenings, Nikolay Fumeli edition. The Second Evening]. Odessa, 1850. 372 s. [in Russian].
4. Otechestvennyye Zapiski. [The Domestic Notes]. 1849. T. 63. Kn. IV. S. 131–138. [in Russian].
5. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvenny istoricheskiy arkhiv. [The Russian State Historical Archive]. F. 1611. Op. 1. D. 74. 857 l. [in Russian].

6. Sovremennik. [The Contemporary]. 1849. № 5. Otd. III. S. 49–54. [in Russian].
7. Sovremennik. [The Contemporary]. 1850. № 12. Otd. VI. S. 198–258. [in Russian].
8. Sovremennik. [The Contemporary]. 1851. № 1. Otd. V. S. 37–45. [in Russian].